

הצד היהודי של הירח / יואל יעקובי

כתבה שפורסמה בעיתון "בשבע", גליון 223, ז' בטבת תשס"ז

השנה היא ד' אלפים קי"ט לבריאת העולם (359 למניינם). מצב היישוב היהודי בארץ הולך ורע. מזה כחמישים שנה עוברים שינויים מרחיקי לכת על האימפריה הרומית האדירה, שארץ ישראל נמצאת תחת שלטונה זו המאה החמישית. פנתיאון האלים הרומי, שהועתק מזה היווני, הולך ונזנח. דת חדשה, הנצרות, קונה לה לבבות רבים ויחד עם זאת עוצמה אדירה.

יחסי היהודים והרומאים ידעו עליו ומורדות, אך דומה שדווקא התנצרותה של רומא והתקרבותה כביכול ליהדות יצרו שפל עמוק ביחסים בין העמים. הנצרות, שרואה עצמה כיהדות החדשה, החלה להצר את צעדיה של זו שראתה בה את אחותה הבכירה, היהדות. מעמדו של המרכז היהודי בארץ ישראל, שהונהג על ידי נשיא מצאצאי הלל הזקן, הולך ופוחת. לא ירחק היום ובצו השלטונות תבוטל משרת הנשיאות כליל.

הנשיא רבי הלל השני רואה את כל אשר נעשה. הוא יודע שחורבנה היהודי הצפוי של ארץ ישראל עלול לגרור קריסה של היהדות העולמית כולה.

אין מדובר בחיסולו הפיזי של עם ישראל. אוכלוסיות מוגנות יחסית של יהודים כבר יושבות באותה שעה במקומות רבים בעולם, ובראשם בבבל, שהיתה נתונה למרותה של האימפריה הפרסית, אויבת הרומאים. גם עתידה הרוחני של האומה מוגן. גם אם יחרבו מרכזי התורה שבארץ ישראל, עדיין יישארו המרכזים הבבליים, שהולכים ומתעצמים בד בבד עם ירידת קרנן של ישיבות ארץ ישראל. הסכנה היתה טמונה במקום אחר.

הנצחת הזמן היהודי

מרכזו של מעגל החיים היהודי, הן של הפרט והן של הכלל, מושתת על לוח השנה היהודי הייחודי. לוח זה אינו קבוע מראש, והוא נקבע כל חודש מחדש על סמך עדות שני עדים כשרים המעידים כי ראו את הירח המתחדש. אם הגיעו עדים ביום השלושים לחודש ועדותם מתקבלת - מכריז בית הדין על אותו היום כראש החודש הבא. אם לא הגיעו עדים - היום ה-31 נקבע כראש חודש. והחודש הקודם הופך למפרע להיות חודש

מעובר, בן שלושים יום. ההודעה על התאריך שבו נקבע ראש חודש הועברה לגולה באמצעות מדורות בראשי ההרים, ובתקופה מאוחרת יותר על ידי שליחים שיצאו מבית הדין ומסרו לכל תפוצות ישראל את החלטת בית הדין.

לבית הדין היתה סמכות נוספת. אם נוכחו הדיינים לדעת ששנת הירח היהודית, הקצרה משנת החמה, גרמה לכך שפסח עלול לחול מוקדם מדי, ולא באביב כמתבקש, היה בית הדין מוסמך לעבר את השנה ולהוסיף חודש נוסף.

סמכויות אלו מוקנות לבית דין ארץ ישראלי בלבד, המורכב מדיינים סמוכים שנסמכו איש מפי איש עד משה רבנו. העדרו של בית דין בארץ ישראל, וביטול סמיכת הדיינים, כפי שאכן קרה זמן לא רב מאוחר יותר, ללא היערכות מוקדמת, היה גורם להשבתנו של הלוח העברי, ומשמיט את אחד היסודות העיקריים שעליהם נשענה דת ישראל. השליטים, הרומאים לשעבר וכעת נוצרים-ביזנטים, ידעו זאת. ביטול הלוח העברי היה אחד ממטרותיהם החשובות.

רבי הלל עשה מעשה. הוא החליט לשנות את השיטה לפיה נקבע לוח השנה. ר' הלל השתמש בכללים אסטרונומיים שקיבל מרבתי, יחד עם כללים נוספים המשפיעים על הלוח, ותיקן את לוח השנה הקבוע המוכר לנו היום, הפועל 'אוטומטית' מבלי שיהיה צורך בבית דין שיקדש חודשים ויעבר את השנה. השאלה על איזה יסוד הלכתי נשענת תקנה זו של ר' הלל, שלכאורה שינה את דרך קביעתו של הלוח מכפי שקיבלנו במסורת מסיני, העסיקה רבות את הראשונים. אחד ההסברים גורס שלמעשה ר' הלל קידש מראש את כל החודשים מזמנו ועד שיחודש קידוש החודשים עם חזרת הסמיכה.

אסטרונומיה יהודית

בשבעות אלו הוגים רבבות לומדי הדף היומי ברחבי העולם במסכת ראש השנה. חלק מדפי המסכת רוויים בדיונים אסטרונומיים סבוכים שמי שאינו מצוי בתחום, בפרט בהקשרו היהודי-הלכתי, מתקשה להבין אותם על בוריים.

לצורך הבהרת עניינים אלו פנו אנשי מכון 'עוז והדר', המוציאים את הפירוש 'מתיבתא' על הדף היומי, אל הרב שי ואלטר, העומד בראש המכון ללימודי קידוש החודש ועיבור השנה שליד ישיבת 'כרם ביבנה'. הרב ואלטר כתב עבורם קונטרס בשם 'מרחבי רקיע - מדריך אסטרונומי למסכת ראש השנה', שצורף כנספח לחוברות 'מתיבתא'. בהמשך צורף הקונטרס גם לש"ס השלם שמוציא מכון 'עוז והדר'. החוברת בנויה כמדריך עצמאי שמתייחס לא רק לסוגיות מסכת ראש השנה. מלבד הטקסט הבהיר של החוברת. היא מתייחדת בתמונות תלת מימדיות. פרי יצירתו של ר' שי הוואנא.

המסייעות להבנת הנושא, שבו הראייה התלת מימדית היא חיונית.

הרב ואלטר מספר כי יוצרי החוברת השתדלו להעניק ידע נרחב גם למי שאין לו כל ידיעות מוקדמות באסטרונומיה, שיוכל לשמש את הלומד כאשר ינסה להבין את הסוגיות הסבוכות בדף היומי. למי שחושש נספר כי למרות ההקפדה על האמת המדעית, לא תמצאו בחוברת אפילו נוסחה פיזיקלית אחת.

הרב ואלטר, בן 33, נשוי ואב לחמישה, הוא חובב אסטרונומיה מילדותו. מגיל 13 החזיק בתחביב של צפייה בכוכבים, תחילה באמצעות משקפת, אחר כך באמצעים מתקדמים יותר שנמצאים במצפה כוכבים. כשהגיע אחרי התיכון לשיבת 'כרם ביבנה', הוא החל לעסוק גם בפן התורני של האסטרונומיה. תוך כדי לימודיו התורניים התעמק הרב ואלטר גם בספרי אסטרונומיה, שבמקורות קדומים נוכל למצוא את שמה העברי - חכמת התכונה. מהר מאוד החל הרב ואלטר להיכנס עמוק לנושא והוציא לאור חוברות בתכונה יהודית, שעל הראשונה קיבל גם הסכמה נלהבת של הרב מאיר מאזוז, ראש ישיבת 'כסא רחמים' בבני ברק, הנמנה על הקבוצה המצומצמת של תלמידי חכמים שיש להם הבנה מרובה בנושא.

מלבד החוברת 'מרחבי רקיע' השתתף הרב ואלטר בכתיבה בנושאי אסטרונומיה לחיבורים תורניים שונים כמו הפירוש הידוע על הגמרא 'שוטנשטיין' והמהדורה החדשה של תשובות התשב"ץ, שעומדת לצאת לאור בהוצאת מכון שלמה אומן.

"במשך הזמן נוצרה בארץ חבורה של אנשים העוסקים באסטרונומיה תורנית", אומר הרב ואלטר. "בשנת תשנ"ד (1994) ארגן ד"ר שמחה ולנר מחיפה כנס ראשוני בבית הכנסת 'מקור חיים' בפתח תקוה, כשהמטרה היתה לאחד את אנשי התכונה היהודית".

במשך השנים נערכו כנסים נוספים, וספרים בנושא יצאו לאור. ד"ר רוי הופמן ממעלה אדומים הקים יחד עם הרב נחום רבינוביץ', ראש ישיבת ההסדר בעירו, את האגודה הישראלית לצפייה בירח החדש. זה אולי נראה תמוה לשם מה יש צורך לצפות בירח במאה ה-21, כשבמדע האסטרונומיה קיימות נוסחאות לעניינים מסובכים הרבה יותר מאשר זמן הופעת הירח. אך מפליא ככל שזה יישמע, אנשי המדע עדיין חלוקים בשאלה מתי אפשר לראות לראשונה את הירח החדש. "בכלל", אומר הרב ואלטר, "מסתבר שמעט מאוד אנשי מדע מבינים בכללים שעליהם מתבסס הלוח העברי. חבורת העוסקים בתכונה יהודית בארץ היא זו שתרמה למדע את עיקר הידע הקיים בתחום".

לעסוק בהלכות העתידיות

בתחילת תש"ס (1999) נערך בישיבת 'כרם ביבנה' הכנס הרביעי לענייני קידוש החודש, זמני היום ואסטרונומיה יהודית. לאחר פחות מחודש החל לפעול על יד הישיבה המכון ללימודי קידוש החודש ועיבור השנה, שבהמשך נקרא על שם דרייזין, משפחת התורמים.

"אנו פועלים לאור שיטתו של החפץ חיים", אומר הרב ואלטר, "לפיה יש לסלול את הדרך לביאת המשיח על ידי לימוד ההלכות שניהגו בזמן הגאולה. כמו מכון המקדש שמכין היום כלים לזמן בו ייבנה בית המקדש, כך אנו פועלים כדי להנחיל את תודעת קידוש החודש ברבים כבר בימינו, למרות שיש לנו לוח שנה ידוע לכל שנה. יש לדעת שלפי רוב השיטות קידוש החודש על פי הראייה ועיבור השנה על פי בית דין עתידיים לחזור, כך שאנו מתכוננים בצורה מעשית לצפייה בירח". לרב ואלטר חשוב להדגיש כי כיום אי אפשר הלכתית לקדש ע"פ הראיה בגלל הצורך בדיינים סמוכים, שאינם היום.

לרב ואלטר יש חלום שהמכון שלו יעסוק לא רק בהלכות קידוש החודש, אלא בכלל ההלכות העתידיות. ואכן, לפני כשנה נערך על ידי המכון יום עיון בענייני פרה אדומה.

כיום מתרכזת עדיין עיקר הפעילות בתחומי התכונה היהודית. בנוסף לקידוש החודש ועיבור השנה, ישנה משמעות הלכתית קריטית לאסטרונומיה גם בסוגיית זמני היום בהלכה וגם בשאלת קו התאריך, המבררת היכן עובר הקו הדמיוני שממזרח לו נחשב היום מבחינה הלכתית כיום אתמול וממערב לו - יום המחרת. בירור סוגיה זו הינו הכרחי כדי לברר את הזמן בו יש לציין את מועדי ישראל במקומות שונים על פני הגלובוס.

המכון רואה את תפקידו בהנחלת לימוד נושאי התכונה היהודית. מתקיימת בו תכנית לימודים קבועה, בת עשרים מפגשים, שבמסגרתה נלמדות סוגיות מרכזיות בלוח העברי על ידי מרצים מומחים בתחום, בליווי דגמים, מצגות ממוחשבות ואפילו ביקור בפלנטריום. תכנית זו זוכה להצלחה רבה. כעת מתקיים מחזור הלימוד ה-15 במכון בכרם ביבנה, כששלושה מחזורים נוספים התקיימו בצפת, בנתניה ובקדומים. לפני שנתיים התקיים ביוזמת המכון גם קורס אסטרונומיה ויהדות במצפה הכוכבים בגבעתיים.

בישיבת 'כרם ביבנה' יש למכון תערוכת תמונות ומוצגים, והוא מקיים הרצאות ברחבי הארץ. כמו כן מקיים המכון כנס שנתי, בשבוע שאחרי פסח. בכנסים, שהשישי שבהם נערך לפני כחצי שנה. השתתפו הדמויות הבולטות העוסקות בנושא. ובהם: הרב מאיר

מאזוז, הרב זלמן קורן - מומחה לענייני בית המקדש ואסטרונומיה יהודית שהרב ואלטר מכנה אותו 'מורי ורבי', הרב נחום רבינוביץ' ממעלה אדומים, הרב מרדכי גנוט מחבר לוח 'דבר בעתו' ואחרים. הרב קורן והרב גנוט נמנים גם על חבר המרצים במסגרת תכנית הלימודים של המכון.

המכון מוציא לאור ספרים בנושא תכונה יהודית, ויש לו כתב עת בשם 'יודעי בינה', שעד עתה יצאו ממנו שלושה כרכים. גם אתר אינטרנט יש למכון, שלרגל הגעתו לחלל של האסטרונוט הישראלי הראשון, אילן רמון ז"ל, עלו בו גם מאמרים על שמירת המצוות בחלל.

מתי הירח זורח?

חשוב לציין כי לוח השנה שאנו חיים על פיו כיום אינו תואם את לוח השנה שהיה נוצר אילו היו מקדשים את החודש על פי הראייה. בין הסיבות לכך יש למנות את העובדה שכיום ראש חודש נקבע על פי זמן מולד הירח, ולא על פי הזמן הראשון בו הוא נראה, כפי שהיה בזמן שקידשו על פי הראייה. "מולד הוא כמו לידה", אומר הרב ואלטר, "כמו שתינוק שנולד הוא בן אפס, כך הירח בלידתו. זמן המולד הוא הזמן בו הירח מכוסה לחלוטין". ברור אם כן שהעדים המעידים על ראיית הירח החדש יכולים לראותו רק כעבור 15 שעות ומעלה מאוחר יותר, וגם אז - רק אם זמן זה יוצא בלילה, כי ביום הירח לא ייראה כלל והראייה הראשונה תתאחר ללילה הבא. כך ראיית הירח הראשונה בחודש טבת, להבדיל ממולד הירח, חלה בשבוע שעבר בליל א' בטבת, יום חמישי בערב (אור ליום שישי), בסביבות השעה 16:58.

מעבר לכך, אולי היום כשעם ישראל סגור בתוך רבי קומות, והקשר לגרמי השמים אינו קרוב כשהיה, אנחנו נוטים שלא לשים לב לעובדה שהירח בדרך כלל אינו זורח בתחילת הלילה ושוקע בסופו. למרות שהירח מופיע בספרי ילדים כבן לוויה קבוע של הלילה, הדבר איננו כך. בתחילת החודש הירח מופיע לזמן קצר בתחילת הלילה ושוקע מהר מאוד. רק באמצע החודש ישנה חפיפה בין זמני שקיעת השמש וזריחת הירח, ששב ושוקע עם זריחת השמש.

ההופעה הקצרה של הירח בתחילת החודש מצמצמת גם היא את האפשרויות לראיית הירח, למשל, ביום מעונן, ואז ראיית הירח הראשונה נדחית ללילה הבא. כמובן שראש חודש אינו יכול להתאחר בלי סוף, ואם אין הירח נראה בליל יום השלושים של החודש הקודם, הרי שבית הדין אינם נזקקים לעדות, והיום השלושים ואחד של החודש הקודם הופך מעצמו לראש חודש, וממילא החודש הקודם נהפך לחודש מעובר, בן שלושים יום.

ואם לא די בכל אלה, הרי שלכללי הלוח העברי הקבוע נוסף הכלל הלא-אסטרונומי הידוע, "לא אד"ו ראש ולא בד"ו פסח", שעל פיו ראש השנה לא יחול בימים ראשון רביעי ושישי, ופסח לא יחול בימים שני רביעי ושישי. לפי חלק מהדעות כלל זה אינו קשור למולד או לראיית הירח, והוא נובע מסיבות חיצוניות, בין השאר של נוחות, כדי שמועדים מסוימים לא יחולו בשבת או בצמידות לשבת. מובן שכאשר קידשו על פי הראייה כללים אלו לא חייבו את בית הדין, שיכול היה לקדש את ראש החודש בכל יום מימות השבוע בו הגיעה אליו עדות על ראיית הירח החדש.

מכל החוגים והזרמים

היבט מעניין בחבורה המיוחדת של העוסקים בחכמת התכונה היהודית הוא היותה בלתי מפלגתית ועל-חוגית. שיתוף פעולה הדוק מתנהל בין כל העוסקים בנושא, בין אם הם מהנדסים ואנשי מדע, תלמידי ישיבות הסדר, חסידים וליטאים. בתמונות של לומדי המחזורים השונים בתכנית הלימודים של המכון, שנערכת בקמפוס אם ישיבות ההסדר 'כרם ביבנה', ניתן לראות לובשי מגוון של מחלצות - מאנשי הקיבוץ הדתי ועד לובשי לבוש חסידי. הרב ואלטר מספר כי אמון הציבור, גם החרדי, ניתן למרצים במכון, ללא קשר למחנה הדתי ממנו הגיעו, לאחר שראו את הרצינות וההשקעה שלהם. "הציבור החרדי מעריך רצינות בתורה וקיום מצוות שהוא רואה אצלנו בישיבת 'כרם ביבנה', שמייסדה הרב גולדויכט זצ"ל ראה את תפקידו להביא את הציבור הדתי לאומי לכך. מאנשים כאלה הציבור החרדי מוכן גם לקבל".

הרב ואלטר מאריך לדבר על איכותם של הלומדים, לא רק האינטלקטואלית, אלא גם ובעיקר המידותית. "ישנם כאלה שמגיעים ללימודים מרחוק, מנהריה ועד ירוחם, ומשקיעים הרבה מאוד בלימודים. כל זה לשם שמים, לא לשם תעודה או משכורת, אלא לשם לימוד מצוות קידוש החודש בלבד". כאות לרצינותם של הלומדים מספר הרב ואלטר על הרב אליעזר וייספיש הי"ד, שנהרג בפיגוע בקו 2 בירושלים, ובכיסו נמצאו חשבונות של קידוש החודש שבהם עסק בלימודיו במכון.

הרב ואלטר מזכיר כי מלבד מצוות לימוד התורה שיש בעיסוק בקידוש החודש, שהיא אחת מתרי"ג מצוות, ולימוד פרטיה הוא חלק ממצוות תלמוד תורה, הרי שלדעת הרמב"ם ישנה מצווה מיוחדת לעסוק באסטרונומיה.

מיבנה ל'כרם ביבנה'

יוזמה חדשה שהחל בה המכון היא סיורים המיועדים למבוגרים ולתלמידי בתי ספר בתל יבנה, התל הארכיאולוגי הגדול ביותר במישור החוף. ליבנה גלתה הסנהדרין אחרי חורבן בית המקדש השני, ובה פעל רבן יוחנן בן זכאי. רבן יוחנן תיקן כאן את תקנותיו הידועות, שנועדו להביא את היהדות לידי יכולת קיום גם בהעדר בית מקדש, שעד לחורבנו היה מוקד עבודת ה' של העם היהודי. ביבנה התגורר גם נשיא הסנהדרין רבן גמליאל דיבנה, שמוזכר במסכת ראש השנה בהקשר לענייני קידוש החודש. יבנה העתיקה היא המקום שאליו בא רבי יהושע מעירו פקיעין (שליד לוד), בגזירת הנשיא רבן גמליאל, ביום הכיפורים שחל להיות על פי חשבוננו של רבי יהושע.

הסיפור, המופיע אף הוא במסכת ראש השנה, מספר כי על פי כללי לוח השנה שהיו בידי ר' יהושע, שהיה למעשה סגנו של רבן גמליאל בנשיאות הסנהדרין, יום הכיפורים אמור היה לחול בתאריך שונה מכפי שהכריע הנשיא ובית דינו. רבן גמליאל, כדי לבטא את העובדה שהלוח העברי נקבע על פי הכרעת בית הדין של חכמי ישראל ולא על פי חשבונות וכללים אסטרונומיים, גזר על ר' יהושע לבוא אליו ליבנה ביום הכיפורים שחל להיות על פי חשבוננו של ר' יהושע במקלו ובתרמילו, דבר האסור כמובן ביום כיפור.

רבן גמליאל רצה לבטא במעשהו זה את מהותו של הלוח העברי, שאינו נקבע על פי כללים אסטרונומיים בלבד, אלא על פי הכרזת בית דין שמקבלים עדות על ראיית הירח. ר' יהושע עשה כן, ולמרות שלא פחד לעמוד על דעתו במקרים אחרים, כאן הוא ויתר.

את הסיור הגה הרב ואלטר אחרי חורבן גוש קטיף. "ביבנה נתקנה גם ברכת הטוב והמיטיב לאחר חורבן ביתר במרד בר כוכבא", אומר הרב ואלטר, "ללמדנו שגם בתוך הצרות הגדולות חייבים לראות את נקודות האור".

הסיור משלב ידיעת הארץ בביקור בתל יבנה יחד עם לימוד סוגיות בענייני קידוש החודש בשיבת 'כרם ביבנה', אשר נקראת על שם אסיפת החכמים הידועה בעיר הסמוכה, שבה לובנו סוגיות אלו של קידוש החודש.

ועד שיחודש קידוש החודש על פי הראייה בבית הדין הגדול שבלשכת הגזית בהר הבית, ימשיכו תלמידי החכמים שבכרם ביבנה ובמקומות אחרים לעסוק בלימודים אלו של פרדס החכמה הייחודית הזו של עם ישראל.